

Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 334 pp., bibliography, index.

שאלות של פועל שקורא / ברטולט ברכט

מי בנה את תבס על שבעת שעריה?
בספרים כתובים שמות של מלכים.
האם המלכים הם שסחבו לשם את גושיהסלע?
ובבל שנהרסה פעמים רבות -
מי הקים אותה פעמים רבות מהריסותיה? באילו בתים
בליקא זהבת הקרנים גרים הבנאים?
בערב בו סיימו את החומה הסינית, לאן הלכו
בוגי החומה? רומא הגדולה
קלאה שערי נצחון. מי הקים את אלה? על מי
היו תרועות הנצחון? הבכיונן המהללת בשירים
היו רק ארמונות לתושביה? אפילו באטלאנטיס האגדית
בלילה בו הים בלע אותם, שאנו
הנטבעים לעבדיהם.
אלכסנדר הצעיר כבש את הדו.
הוא לבדו?
קיסר הפך את הגאליים.
האם לא היה לפחות טבח אתו?
פיליפ מספרד בכה כשצי אניותיו
אבד. האם איש זולתו לא בכה?
פרידריך השני נצח במלחמת שבע השנים. מי
נצח מלבדו?

בכל דף נצחון.
 מי בשל את הכרה למנצחים?
 כל עשר שנים אדם גדול.
 מי שלם את החשבון?
 כליכך הרבה דווחי מעשים.
 כליכך הרבה שאלות.

(ברכס 1984: 143-144).

בשנה השנייה ללימודי התואר הראשון השתתפתי בקורס של פרופסור אהוד טולידאנו "מבוא להיסטוריה הברתית של המזרח התיכון". בתום אתה הפגישות הראשונות טען אחד הסטודנטים כי עדיין לא הבין באמת את מהותה של ההיסטוריה החברתית. את הפגישה הבאה פתח טולידאנו בקריאת השיר של ברכס המצוטט לעיל, ואמר שזו ההגדרה התמציתית והמוחשית ביותר שעלתה בדעתו למהותה של ההיסטוריה החברתית. החוויה נחרתה בזכרוני, ומאז שהתחלתי ללמד שיעורי מבוא, שמטבע הדברים מדגישים תהליכים גדולים, אישים בולטים, מלחמות, כיבושים ורפורמות, ומונחים יחסית את ההיסטוריה ואת נקודת המבט של מי שבדרך כלל משלמים את המחיר. גם אני קורא לפני הסטודנטים את שירו של ברכס – לא כדי להמחיש מהי היסטוריה חברתית, אלא כדי להעמיד בפרופורציה שונה את המלחמות נוראות ההוד ואת מצביאייהן עטורי התהילה (ולפעמים גם התחבושת).

ספרו המרתק של ח'אלד פהמי, אף שהוא נוגע בכמה שאלות מרכזיות ומעלה מגוון של סיעונים מעוררי מחשבה, הוא בראש ובראשונה ניסיון לקרוא את ההיסטוריה של מצרים העוסמאנית במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה לאור הצו הפואטי של ברכס. זו אינה שאלה כמותית בלבד. כפי שנראה, דיונו של פהמי אינו מוגבל רק לשאלת גודלם של עשרות אלפי הפלאחים המצריים, שגויסו לצבאו של מחמת עלי פאשא והבטיחו לו ולבני ביתו, בגופם ובחיהם, את פרמאן הירושה. אבל מדרך התנסחותו ברור שמכל הנושאים שבספר, הנסיון לתת קול לאותה מסה אנונימית של אנשים ולהציג את ההיסטוריה שלהם – נסיון שפהמי מודע היטב למורכבותו ולקשיים שהוא מציב לפני ההיסטוריון – הוא הנושא שתחושותיו של המחבר כלפיו חזקות ביותר. ולראיה, די אם אצטט שני משפטים מתוך הסיכום של המחבר, שני מקרים נדירים בספר זה שבהם נעשה שימוש בגוף ראשון יחיד. האחד:

I find acts of desertion to be a much more eloquent testimony of how Egyptians felt towards the Pasha's regime

than all the tomes written on Mehmed Ali's nationalist enterprise (315).

והמשפטים המסיימים את הספר כולו:

Only if one uncritically believes nationalist accounts of the Pasha and his military machine, could one accept that these soldiers were indeed all the Pasha's men. I have no doubt, however, that he was not their man. (318)

ח'אלד פהמי הוא מצרי קהירי המלמד היסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת פרינסטון. כל אנשי הפאשא הוא עיבוד של תזת הדוקטורט שלו, שנכתבה באוקספורד בהנחייתו של פרופסור רוג'ר און (Owen). הספר עוסק בבניית הצבא של מחמת עלי פאשא בשתי דרכים בסיסיות, השוורות זו בזו לבלתי הפרד: דרך שניתן לקרוא לה קונבנציונלית, הבוחנת את הצבא כמוסד מרכזי, שאת סיפורו טווה המחבר כמטרה בפני עצמה; והדרך השנייה – ראיית הצבא כנקודת מוצא וכמקרה בוחן לסוגיות רחבות יותר, כגון מהותם של המודרנה ושל הסדר המודרני בכלל ובמזרח התיכון בפרט, אישיותו ומסורותיו של מחמת עלי פאשא, העולם העוסמאני לעומת הלאומיות, ועוד. בדיונו בצבא כמוסד המאפשר להתחקות אחר ההיסטוריה של המודרנה משלב פהמי בהצלחה רבה תובנות תיאורטיות עם ניתוח היסטורי פרטני.

ככלל, את ספרו של פהמי יש למקם במסגרת הדיון הער המתנהל זה כשלושה עשורים בנושא ראשית העת החדשה במזרח התיכון. בדיון זה תופסת מצרים מקום מרכזי, כיאה למעמדה באימפריה העוסמאנית ובמזרח התיכון המודרני. פניו של הזויכות המחקרי הזה הן רבות ומגוונות, ושורות בו נימות פוליטיות ומדעיות באופן המקשה להפריד ביניהן, אך ניתן לתמצת אותו כקריאת תיגר על האורתודוקסיה המזרחנית¹.

מגוון המקורות שבהם משתמש פהמי הוא מרשים. האתר העיקרי הוא הארכיון הלאומי המצרי (דאר אל-ת'איק אל-קומיה), שאת מכמניו סרק פהמי ביסודיות ראויה לציון. אוסף מקורות נוסף הוא פרסומים רשמיים בני התקופה, שבהם איתר המחבר את המדריכים והתקנות המשקפים את הנסיון לפקח על גפשו ועל גופו של החייל ולשלוט בהם באורח טוטאלי ומדכא, ובאופן כללי יותר – את הנסיון ליצור סדר מודרני. פהמי נדרש גם לקבצים ערוכים של מסמכי המדינה של מחמת עלי, לעיתון הרשמי שלה, ולספרות נוסעים באנגלית ובצרפתית. אף כי בהמשך אעסוק בדרך שבה השתמש פהמי במקורות, אציין כאן כי הוא ממשיך ומחזק מגמה ברוכה בתקד הפרובינציאל הערבית

1 להצגה ממצה ומעניינת של הדיון הזה ראה: טולידאנו 1996.

של האימפריה העוסמאנית (בעיקר מצרים, אך גם ארץ-ישראל העוסמאנית) – מגמה המשנה ביסודיות את ההיסטוריוגרפיה של האזור, ומבוססת על הגישה, שהיכולת לקרוא הן ערבית והן תורכית עוסמאנית היא כמעט תנאי הכרחי למחקר ראוי לשמו. במסגרת מה שכינתי לעיל "כתיבת היסטוריה קונבנציונלית" של צבאו ומשטרו של מחמת עלי, הישגו המרכזי של פהמי הוא פירוק מוחלט של השיח הלאומי המצרי ושל השיח המזרחני והעמדת חלופה להיסטוריוגרפיה המשלבת אותם זה בזה.² פהמי אינו הראשון, כמובן, להציע ביקורת כזו, אך דומה שמשום היסודיות – ולעיתים האובססיביות והדקדקנות – שבהן הוא עושה זאת, ומשום שהסיפור החלופי שהוא טווה הוא במידה רבה משכנע ומבוסס, יש בעבודתו תוספת ייחודית למחקר הקיים על המחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. מבחינה זו אנו מצויים בתהליך היסטוריוגרפי שבו שתי מגמות הפוכות, האחת, שאליה מצטרפת עבודתו של פהמי, באה לידי ביטוי בקבוצת מחקרים של היסטוריונים ביקורתיים, שהפכו את ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של מצרים העוסמאנית על פניה באופן יסודי למדי, גם אם לא תמיד הייתה ביניהם הסכמה.³ המגמה השנייה, המתגלה ככל שמתרחקים מהמרכזים האקדמיים היותר מתקדמים ותוססים ומאותה קבוצה של עוסמאניסטים ביקורתיים, משקפת את שרידותו ואת תקפותו של הסיפור האורתודוקסי ואת אחיזתו העמוקה, אשר גובעות מהצירוף רב העוצמה שבין הלאומיות המודרנית לבין המורחנות.

ניתן לתמצת את הדרך שבה מפרק פהמי את הצירוף הזה באופן הבא: מתוך ביקורת עקבית, שהוא מפנה בעיקר כלפי עבד אל-רחמן אל-ראפעי (אל-ראפעי 1989) וכלפי עפאף לטפי אל-סיד מרסו (Marsot 1984), הוא מראה שמחמת עלי לא הניח את היסודות לתחייתה של האומה המצרית ולכינונה של מדינת לאום מצרית, שבאו בעקבות שנים רבות של שלטון עוסמאני זר ומדכא. לא רק שפהמי גורס כי אלה לא ביטאו את תפיסת עולמו או את כוונתו של הפאשא הגדול, ואף לא את ההקשר שבו חי ופעל אלא שהוא גם דוחה את הגרסה המתונה יותר, שלפיה מדיניותו הוציאה מן הכוח אל הפועל – גם אם באופן בלתי מכוון – את התודעה הלאומית המצרית שהייתה כבושה מתחת לפני השטח, את ההכרה הלא מודעת של המצרים שהם נלחמים למען תהילת מולדתם.

פהמי מפריד דעה זו בשתי דרכים. בדרך האחת, הוא עומד על רגש הניכור העו

2 בתהליך דיאלקטי מרתק, התנועות הלאומיות בקולוניות נאבקו נגד הקולוניאליזם, אך בה בעת אימצו חלק ניכר מגוף הידע העיקרי שהקולוניאליזם ייצר, קרי המורחנות, והפנימו אותו כגישה המייצגת באופן תקף את זהותן ואת תרבותן. ראה: Chatterjee 1993; Piterberg 1997.
3 ראה: Cuno 1992; Piterberg 1990; Toledano 1990; Hathaway 1996; Gran 1978; Owen 1981 ועוד.

שחשו החיילים פלאחים המצרים למשטרו של מחמת עלי פאשא, לצבאו ולקציניו, על התנגדותם הבלתי פוסקת לגיוסם לצבא ועל מגוון הדרכים שפיתחו, חלקן מצמררות במידת ההתאכזרות העצמית שלהן, לא רק כדי לחמוק מהגיוס אלא אף כדי להתנגד למשטר המדכא של השירות הצבאי. יתר על כן, פהמי מנסה לבסס טיעון מרתק, אם כי לא פשוט להוכחה, לפיו זהותם של החיילים והקצינים הוותרים המצרים גובשה על בסיס הניכור שחשו כלפי הקצינים הבכירים, דוברי התורכית: ה"אחר" שלהם, לפי פהמי, לא היה האויב העוסמאני שמולו התמודדו בשנות השלושים, אלא קציניהם. פיתוחו של טיעון זה עשוי לאפשר יצירת קשר בין תהליך בניית צבאו של מחמת עלי ובין הדרך שבה התפתחה הלאומיות המצרית בסופו של דבר – אך זאת מפרספקטיבה שונה לחלוטין מזו שמציע השיח הלאומי המצרי עצמו. בהתבסס על הטיעון של פהמי ניתן לחשוב על החוויות המשותפות של הפלאחים החיילים ועל הניכור שחשו כלפי האליטה דוברת התורכית כאחד היסודות האפשריים ליצירתה של קהילה מדומיינת בנוסח שמציע בנדיקט אנדרסון (Anderson 1991).

דרכו האחרת של פהמי היא להבליש את העולם העוסמאני של מחמת עלי ושל האליטה השלטת שלו. פהמי מראה כי בתודעתה העצמית, הקצונה הבכירה נלחמה בשם ביתו של מחמת עלי פאשא ולמענו, תוך זיהוי האינטרס שלה עצמה בהצלחת אותו בית. כאן, לדעתי, אין פהמי מפיח את המרב מהטיעון שלו עצמו, משום שהוא אינו מתחקה אחר מרכזיותו של הבית הפוליטי (קאפי) בעולם העוסמאני, במיוחד מן המאה השבע עשרה ואילך; בכך, במידה מסוימת, הוא מחמיץ את ההזדמנות להאיר מוזיות נוספת את "עוסמאניותו" של ההקשר שבו הוא עוסק.

מעבר לאליטה ולקצונה הבכירה מצוי, כמובן, הפאשא עצמו. פרשנותו של פהמי היא שהפאשא לא רצה עצמאות וריבונות פורמליות, וודאי שלא רצה להחליף את בית עוסמאן בביתו שלו. זאת לא בשל מגבלות כוחו או משום שמדינות אירופה, ובראשן ובראשונה בריטניה, "גלגלו" אותו בחזרה למצרים, אלא, שוב, משום שמסגרת ההתייחסות שלו הייתה עוסמאנית ומשום שהוא עצמו היה עוסמאני. פהמי עוקב אחר הלחצים שהפעיל על הפאשא בנו אבראהים, שתבע מאביו כמעט כבוסות לממש פוליטית את נצחונות צבאו על צבא הטולטאן בשנות השלושים באופן המקיף ביותר. מחמת עלי סירב, לא משום שחש שאינו חזק די הצורך, אלא משום שמלכתחילה (משלחי שנות העשרים, פחות או יותר) הייתה מטרתו האסטרטגית להתבסס במשרת הוואלי של מצרים ולהבטיח שתישאר בחזקת ביתו בחזרות הבאים. כאן טענתו של פהמי בעניין העוסמאניות מרחיקת לכת אף יותר. הוא טוען כי לא היה מצב שבו שקל מחמת עלי לקרוא תיגר על ריבונותו ועל סמכותו הרשמית של בית עוסמאן ולפסול אותה: עוסמאניותו של הפאשא לא אפשרה לו להעלות בדעתו מחשבה כזו. המחבר אף מראה, באמצעות תכתובת מרתקת בין הפאשא ובין סוכנו הפוליטי באסתאנבול,

שמחמת עלי לא ראה במחמות השני את ידיבו העיקרי, משום שלא יכול היה לחשוב על הסולטאן ועל עצמו כבעלי מעמד מקביל אפילו לצורכי יריבות. בעיני הפאשא, יריביו העיקריים היו שניים מהזוירים החשובים באסמאנבול באותה תקופה – חוסרב פאשא ומספא רשיד פאשא (בדרך שאינה אופיינית לו שגה מחמת עלי ולא הבין שזה האחרון הוא יריב מתוחכם ומיזמן יותר מן הראשון); וְאֵלֵי של פרויבניציה חשובה כמו מצרים, הנאבק בשני זוירים חשובים באסמאנבול ורואה בהם יריבים שווים מעמד – זהו מצב עיניינים עוסמאני לעילא.

יש להעיר כי בטיעוניו על הצורך להשיב את מצרים של המאה התשע עשרה למקומה הראוי, דהיינו לחיקה של ההיסטוריה העוסמאנית, שואב פהמי את השראתו ממחקרו של אהוד טולידאנו (Toledano 1990), והוא מציין זאת במפורש במבוא (26–29). למרות ביקורת מסוימת שהוא מיתח על טולידאנו, הטוענת לסטטיות יתרה בפרשנותו, ממשיך פהמי את טיעוניו בכל הנוגע לתזה הבסיסית: האליטה השלטת, הבית השליש והמדינה שעוצבה במאה התשע העשרה היו כולם עוסמאנים, וכלי להידרש להקשר הזה אי אפשר להבין את מצרים של המאה התשע עשרה.

טענה נוספת שהוליד הצירוף בין השיח הלאומי למזרחני, ואף אותה מפריך פהמי, היא גרסה מסוימת של מה שניתן לכנות תזת "אלביון הבוגדנית". לפי גרסה זו, תחת שלטונו הנמרץ של הפאשא הלכה וקמה מעצמה אימפריאלית בסדר גודל עולמי הן מבחינה צבאית והן מבחינה כלכלית (תיאוריה של מרסו, למשל, מעוררים את הרושם שבזקוקי, בסנטא ובמנסורה הונחו יסודות למעין 'עמק סיליקון' בנוסח המאה התשע עשרה [Marsot 1984]). לפי אותה גרסה, בריסניה היא ששמה לאל את מימוש הפוטנציאל הזה, שכן חששה מעלייתו של מרכז שיתחרה בה עצמה, ולכן גם גילתה עוינות כלפי הפאשא ומשטרו. פהמי מראה כי הבריטים נהגו בעניין זה בהתאם לקורים שהנחו את מדיניותם בכל הנוגע ל"שאלה המזרחית": הם הפעילו לחץ על מחמת עלי רק כאשר חשו כי הוא מערער את יציבותה של האימפריה העוסמאנית ואת מקומם של מחוזותיה במערך האימפריאלי שלהם, ומעולם לא ראו ביזמותיו יוזמות העוללות ליצור מרכז המתחרה במעמדה של בריסניה כמעצמה החשובה ביותר באותה תקופה. הדאגה היחידה בלונדון ובבומבי התמקדה בשאלה באיזו מידה עלולות שאיפותיו של הפאשא לספק אמתלה לרוסיה להתערב בנעשה באימפריה העוסמאנית. יתר על כן, פהמי מוכיח כי הבריטים היו ערים לרווחים שהפיקו ממשטרו של הפאשא וכי למעשה, מתחת לפני השטח, לא רק שלא שררה עוינות בין שני המשטרים אלא אף הייתה ביניהם הבנה הדדית. הקטע שהוא מצטט ממאמר בעיתון בריטי פופולרי ממצה את ההבנה הזו (אוגוסט 1844):

Even when we were battering down his forts and beating

his troops, the old Pacha escorted the mail-bags and passengers across the desert as if nothing had happened [...]. We are glad that Mehmet Ali is [...] smoking his pipe, levying taxes, and abusing his councils in Alexandria (311).

אם כן, פהמי מפריך את הטענות העולות מן השיח הלאומי-מזרחני ומעמיד את פרשנותו החלופית על ארבעה יסודות עיקריים הקשורים זה בזה. הראשון הוא הבלטתם של ההקשר העוסמאני בכלל ושל העוסמאניות של מחמת עלי ושל האליטה שלו בפרט. השני הוא שחזור כוונותיו של הפאשא, שהתגבשו סופית לאחר תבוסת הצי שלו בנאבארינו (1827), והסתכמו במאמץ להבטיח את הישארות משרת הֶאֱלֵי של מצרים בחזקת ביתו; בהקשר הזה, טוען פהמי, יש להבין את המסע הצבאי החשוב ביותר שיוזם הפאשא, המסע לעבר בְּלָאד אל־שאם ודרום אנטוליה בשנות השלושים. היסוד השלישי שעליו מעמיד פהמי את פרשנותו הוא התיקון שהוא מציע לתזה הגורפת בדבר "אלביון הבוגדנית", שמקורה בהיסטוריוגרפיה הלאומית המצרית ובמזרחנות הצרפתית (בוז האחרונה נכרכו יחדיו מחמת עלי ונפוליאון, כשתי דמויות שיוזמותיהן הנאורות טיכלו בידו הבריטים). היסוד הרביעי הוא הבלטת הפרספקטיבה של המוני הפלאחים שגויסו לצבאו של הפאשא. אלה לא חדלו להתנגד לו, שטמו אותו, את משטרו ואת קציניו, ודאי שבאמצעות מוסד זה לא הוציאו מן הכוח אל הפועל, ולו בעל כורחם, איוושהי מצריות על־זמנית שהייתה חבויה בעמקי תודעתם. מכל האמור לעיל ברור שהנתח היסוד של פהמי, שעליה הוא מצהיר במפורש, היא שהאומה אינה טובייקט אוטונומי א־היסטורי, אלא קונסטרוקציה המשעתקת את עצמה בזמן ובמקום נתונים.

אם עד כה עסקה סקירה זו במה שכיניתי "היסטוריוגרפיה קונבנציונלית" של הצבא ושל המשטר שיצר אותו, הנקודה הרביעית לעיל מעבירה את הדיון למרכיב הבסיסי האחר בספר, והוא הדיון בצבא כמוסד שדרכו נבחנת היווצרותם של המודרנה ושל הסדר המודרני. זהו לטעמי שיאו של הספר מבחינת יכולתו של המחבר ליצור שילוב מרתק ומפרה בין תובנות תיאורטיות לבין דיון היסטורי. אין להקל ראש בגודל הישגו של פהמי כאן; דיון תיאורטי המופיע בחיבור היסטורי כבר הפך לדבר נפוץ ומקובל, אך במקרים לא מעטים התיאוריה וההיסטוריה נראות תלושות זו מזו ולא ברור מדוע היה נחוץ שתופענה באותו סקסט. כמי שמאמין שהשילוב לא רק אפשרי אלא אף מוסיף ומפרה, אני חושב שהסקסט של פהמי הוא דוגמא מצוינת, אם כי לא קלה להשגה, לאפשרות לומר דברי טעם על פוקו, לקרוא באמצעותו את ההיסטוריה של צבאו של מחמת עלי, לחזור לפוקו ולומר עוד דברי טעם כלליים על היווצרות השיח המודרני, וכל זאת בסגנון בהיר ונטול זרנון כבד ומיותר, וברוך טבעית וקולחת.

בנסותו להשתמש בצבא שבנה מחמת עלי כ"מעבדה היסטורית" לבחינת הופעתה של המודרנה מנהל פהמי דיאלוג עם שני מקורות: האחד הוא קריאה ישירה של פוקו; השני הוא קריאה של פוקו דרך השימוש שעושה בו תימוטי מיצ'ל, בנסיונו שלו לפרש את מצרים במאה התשע עשרה (Mitchell 1988; Foucault 1979, 1980). מה שמציע כאן פהמי, וחשוב עוד יותר – מה שהוא מדגים בפועל, הוא לא פחות מאשר מסגרת הרמנויטית להבנת המודרנה. הלוח של המסגרת הזו טמון ביחסו הדיאלקטי של פהמי למיצ'ל: הוא שואב ממנו השראה ומבקר אותו בעת ובעונה אחת. פהמי שואב מפוקו וממיצ'ל הן את המתודה (discourse analysis) והן את ההבנה שהמודרנה היא ביסודה סדרה של פרקטיקות מפורטות ודקדקניות עד אימה המאפשרות, בעזרת טכנולוגיות חסרות תקדים, שליטה ופיקוח אימנטיים בנפשו ובגופו של כל פרט ופרט בחברה. אלא שמתוך ביקורת על מיצ'ל והידרשות ישירה לפוקו מוסיף פהמי למסגרת הרמנויטית שלו שני ממדים, המקנים לה איכות מיוחדת: הדיאלוג וההיסטוריות. את הממד הדיאלוגי של מסגרת זו הוא מתאר במילים הממצות את הרעיון המרכזי של הספר (פרקים 3–6):

Power, in other words, as much as it attempts to silence, to be all-inclusive and to penetrate minds and control bodies, is always constantly negotiated, suspended, and resisted. This book is not a study of how modern discourses and institutions of power manage to achieve an unprecedented hold over the body through its capture, isolation and surveillance. It is, rather, a study of the dialogue that power constantly has with resistance (318).

את ביקורתו התיאורטית מבסס פהמי באופן קונקרטי על בדיקת מגוון רחב יותר של מקורות. הוא אינו מסתפק בקריאת הטקסטים המשקפים את עיצוב הכוונות של השיח (כלומר, החוקים, התקנות, המדריכים המפורטים של האימונים הצבאיים, הטיפול הרפואי השוטף, ועוד – זהו סוג הטקסטים היחיד שמיצ'ל קורא), אלא מפרש בדקדקנות גם טקסטים המאפשרים להתחקות אחר היישום המעשי של כוונות אלה. דרך הטקסטים הללו הוא משחזר את הפעולות שנקטו דרגים ביורוקרטיים בינוניים וזוטרים ליישום כוונות השליטה, וגם מחלץ מהם עדויות להתנגדותם של החיילים הפשוטים והקצינים הזוטרים, למאבק ולמשא ומתן המתמידים שניהלו אותם אנשים שאמורים להיות האובייקטים של הסדר המודרני.

גם להיסטוריות יש חשיבות מיוחדת במסגרת שמגדיר פהמי. במונח "היסטוריות" הכוונה לכך שהשיח המודרני נבחן באופן פרטני ומדוקדק לאורך ציר הזמן. ניתן

להבהיר את העניין באמצעות הבחנה מלאכותית בין ההיבט הדיאלוגי להיבט ההיסטורי (בסקסט של פהמי שני ההיבטים משולבים): למעשה, בהדגישו את ההיבט הדיאלוגי של השיח המודרני "מקפיא" פהמי את ציר הזמן: הוא בודק, למשל, את התקנות לחיסון החיילים, את הנסיון ליישמן ואת דרכי ההתנגדות של החיילים עצמם לחיסונם, שהרי מחלה הייתה דרך אפשרית להשתחרר מהשירות הצבאי. כאשר מודגשת ההיסטוריות מתמקד פהמי ברכיב מסוים של הסדר המודרני ולמעשה טווה את הגרטיב שלו. הגיוס הוא דוגמה מצוינת לכך. לאחר שנכשלו הנסיונות לבסס את מאגר כוח האדם של הצבא על האלפנים ואחר כך על הסודנים, הוחלט לנסות לגייס פלאחים במצרים עצמה. ההיסטוריה של הנסיון הזה מראה כיצד שיטות גיוס ושיטות למניעת התחמקות מגיוס ולמניעת עריקה יוצרות סדר מודרני, תחילה בצבא ואחר כך בחברה כולה. משתברר שהשיטות המבוססות על כוח ברוטלי ובלתי מוסווה לא השיגו את יעדן, חל מעבר לשיטות מנהליות יותר והמבוססות גם הן על כוח, אם כי כוח המקני ומקיף, שיישומן האפקטיבי הצריך סקרי אוכלוסין מפורטים וקטגוריות חדשות, ביורוקרטיה לאיסוף ולמיון המידע הנחוץ, ביורוקרטיה לרישום המגויסים ולניהול מעקב אחריהם (במקום לצרוב סימנים על גופם כמקודם), וכן הלאה.

מה תורמת המסגרת הרמנויטית של פהמי, הן מבחינה תיאורטית והן בכל הנוגע להיסטוריה של מצרים ושל המודרן התיכון במאה התשע עשרה? ראשית, היא מעבירה אותנו מהיסטוריה של אידיאות להיסטוריה של שיח. פהמי מבקר את מיצ'ל על כך שבהגבילו את מקורותיו לטקסטים האמורים לכונן את השיח מצד הכוונה (כאמור – חוקים, תקנות וספרי הדרכה), ובוהותו את תוכנם עם הסדר שנוצר הלכה למעשה, הרי הוא כותב היסטוריה של אידיאות, ומתעלם מן הדרך שבה קורם השיח עור וגידים בהקשר היסטורי נתון. כאן באה לידי ביטוי מפורש מודעותו הרמנויטית של המחבר, הטוען כי משמעות המתודה של מיצ'ל היא מתן עדיפות מוחלטת בפרשנות ההיסטורית לפעולת הכתיבה של טקסטים, והתעלמות מפעולת הקריאה שלהם. שנית, המסגרת של פהמי מחלצת אותנו מהמעגליות האינהרנטית של גישתם של מיצ'ל ושל אחרים, שלפיה הסדר המודרני כבר מצוי אי שם, כלומר נתפס כנתון, כמעט כפרימורדיאלי; לפי גישה זו, הטקסטים הנבחנים הם ביטוי של אותו סדר, והם ממחישים כיצד הוא מכיל את עצמו ומשתק את עצמו. אצל פהמי, לעומת זאת, המודרנה עצמה, המתגלמת במוסד כה מרכזי כמו הצבא, אינה נתונה, אלא היא ישות שאת התהוותה ואת התפתחותה יש להראות בדרך היסטורית, כלומר – גם לתעד אותה וגם לפרשה בזמן ובמקום מוגדרים. שלישית, וכפועל יוצא, השיח המודרני של פהמי, בשל הדיאלוגיות וההיסטוריות המעצבות את פרשנותו, הוא הרבה פחות לכיד, מסודר וכל יכול מזה של מיצ'ל; הוא מלא סתירות, ניגודים, ואולי בשל העובדה שפהמי הוא היסטוריון במובן האינסטינקטיבי ביותר של המילה, השיח המודרני "שלו" הוא מאוד

קונטינגנטי. יתר על כן, במסגרת שטויה פהמי, הסתירות, ההתנגדות והקונטינגנטיזם אינן תגובות חיצוניות למודרנה כי אם המודרנה עצמה.

ורביעית, מסגרתו של פהמי מציבה אתגר מעניין לחוקרי המזרח התיכון בעת החדשה, משום שגלומה בה גם חלופה לתפיסה טורדנית, פשטנית וא־היסטורית, שדווקא בשל פשטנותה המעצבנת היא בעלת שרירות של מסטיק שנדבק לסולית הנעל ומסרב להינתק ממנה. כונתי לתפיסה הידועה כ"השפעת המערב" או "אתגר (המערב) ותגובה (של המזרח)". ביקורות מכל כיוון אפשרי הושחו בתקופתה של תפיסה זו, ומחקרים משכנעים המציעים תפיסות חלופיות נכתבו. דא עקא, "אתגר המערב והשפעתו", במובן הפשטני של הביטוי, עדיין עומד ביסודם של מחקרים לא מעטים בנושא המזרח התיכון, ודווקא במחקרים שכותביהם מתנגדים נחרצות לתפיסה זו היא משועתקת באופן בלתי מודע. גישתו של פהמי מציעה מודל חלופי בכך שהיספור ההיסטורי המפורסם, הספקני, המורכב והקונטינגנטי שהוא מציע מהווה תמיד חלופה לפשטנות, לרדידות ולחוסר ההיסטוריות. אצל פהמי "מזרח" ו"מערב" אינן קיימות כשתי קטגוריות נתונות המכילות את עצמן, אלא זהו מרחב אחד, שיש בו היררכיה של עוצמה ומגוון של רעיונות, טכנולוגיות ומוסדות הניתנים לניכוס וליישום בכל רגע נתון ובהקשרים היסטוריים שונים. יתר על כן, מודעותו העמוקה של המחבר להוויה העוסמאנית מאפשרת לקרוא להיווכח שהסינתזה והדיאלוג המתמידים שלה עם העולם שמסביב לה לא רק שאינם מפתיעים, אלא אף מעידים על המשכיות בצד השינוי.

לסיים סקירה זו ראוי לשוב ולציין את נסיונו של פהמי לתת קול היסטורי להמוני הפלאחים-הייליים. המחבר מודע היטב לא רק לבעיה המשותפת לכל הגסיונות מן הסוג הזה, קרי – לעובדה שלא זו בלבד שההיסטוריה היא היסטוריה של מנצחים ושל אליטות אלא שגם מקורותיה הם כאלה; הוא גם מודע היטב לאישיותו רבת העוצמה של הפאשא הגדול, וליכולתו להפנט את בני זמנו ולהלך אימים עליהם ועל היסטוריונים כאחד. בקטע נפלא וספקולטיבי במבוא לספר, שכותרתו, המשקפת היטב את תוכנו, היא "The old spider in his den", מנסה פהמי לעמוד על סוד עוצמתה של האישיות הזו בעת המגע האישי עמה. מתיאורים של מפגשים עם הפאשא הוא מחליף את משחקי האור והחושך בלשכתו של מחמת עלי במצודה של קהיר, את מקום מושבו המשתנה בהתאם, את ריצוד עיניו ואת הדרכים שבהן נפלו בני שיחו בשבי ה-"gaze" שלו. מן ה-"gaze" הזה, סבור פהמי, התקשו להיחלץ לא רק מי שבאו במגע עם הפאשא, אלא, בדרך טקסטואלית, גם אלה שכתבו על תקופתו. ההיחלצות הזו, הוא מוסיף וטוען, היא מעין תנאי הכרחי לדיון מאוון בנושא הנדון, ואת התנאי הזה מבטיח המתברר לנסות ולמלא. תשובתו של פהמי לקושי שהוא עצמו מעלה מעידה גם היא על רגישותו האנושית ועל תבונתו ההיסטוריוגרפית:

So how can this problem be solved? Being, in effect, shouted at constantly by the Pasha to write at his dictation, and at the same time being denied the real voice of the soldier, how then can an historian write a history of the Pasha's army, a history that gives justice to the soldiers, without at the same time romanticizing them and their acts of defiance? This is the central question of this book and there was a deliberate attempt not to resolve that tension since, as has been shown, the soldiers did resist the army, yet found themselves, nevertheless, winning for the Pasha his great victories. It is this tension, this constant struggle between the Pasha and his men, that is the central theme of this book. Because of its centrality, the very format the book takes is intended to echo this tension: a soldier's story of his service from conscription to desertion flanked by two scenes of the Pasha entertaining his guests. Nevertheless, and as far as the soldier's own story is concerned, this book has attempted to argue that desertion offers a historically more nuanced ending than nationalist versions do with their emphasis on "martyrdom" or "fighting for Egypt's independence." In other words, I find acts of desertion to be a much more eloquent testimony of how Egyptians felt towards the Pasha's regime than all the tomes written on Mehmed Ali's nationalist enterprise (315).

גבריאל פיטרברג

ביבליוגרפיה

- ברכט, ברטולט, 1984. גלות המשוררים (תרגום: ה. בנימין), ישראל, 143–144.
אל-ראפעי, עבד אל-רחמן, 1989. עטר מחמד עלי, קהיר.
סולדאנו, אהוד, 1996. מצרים בפתח העידן המודרני, תל אביב.

- Anderson, Benedict, 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origins of Nationalism*, London.
- Chatterjee, Partha, 1993. *The Nation and Its Fragments*, Princeton.
- Cuno, Kenneth M., 1992. *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge, UK.
- Foucault, Michel, 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (tran. Alan Sheridan), New York.
- Foucault, Michel, 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, New York.
- Gran, Peter, 1978. *Islamic Roots of Capitalism*, Austin.
- Hathaway, Jane, 1996. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, Cambridge, UK.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, 1984. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, UK.
- Mitchell, Timothy, 1988. *Colonising Egypt*, Cambridge, UK.
- Owen, Roger, 1981. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London.
- Piterberg, Gabriel, 1990. "The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the Eighteenth-Century," *International Journal of Middle East Studies* 22: 275-289.
- Piterberg, Gabriel, 1997. "The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case," in: Israel Gershoni and James P. Jankowski (eds.), *Rethinking Arab Nationalism in the Arab Middle East*, New York, 42-61.
- Toledano, Ehud R., 1990. *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, UK.

Al-Nakba (The Palestinian Catastrophe)

בני ברונר (בימיו), בני ברונר ו-ARTE (הפקה), בני מוריס (יועץ מדעי ומראיין), יוסף רושליטץ (קריינות ועריכה), הולנד, 1997, 60 דקות.

הסרט אל-נכבה מציג את אירועי המלחמה בארץ בין השנים 1947-1949, ומבקש לבחון את סוגיית היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים. הסרט מתמקד באירועים שהתרחשו בארבעה יישובים בארץ: חיפה, יפו, לוד-רמלה וזכריה (מושב הנמצא מדרום לבית שמש של היום). האירועים מוצגים מנקודת מבטם של המרואיינים – פליטים פלסטינים ויהודים שהשתתפו במלחמה. עוד משולבים בסרט, לצד הראיונות, דברי קריינות המתארים את מה שהתרחש בארץ באותן שנים. הסרט שואב את השראתו מספרו של בני מוריס (היועץ המדעי של הסרט) לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947-1949 (מוריס 1991). כמו הספר, גם הסרט מבקש להראות כי "בעיית הפליטים הפלסטינים היא יציר של מלחמה ולא פרי תכנון מוקדם יהודי או ערבי" (שם: 382).

דפוסי יציאת הערבים מן האזורים שהוחזקו בידי היהודים בתקופה שבין דצמבר 1947 ליולי 1949 תאמו את השינויים במהלך המלחמה ואת הנסיבות המשתנות בחלקי הארץ השונים. שחזור האירועים ביישובים חיפה, יפו, לוד-רמלה וזכריה נועד להמחיש את ההבדלים בין ההתרחשויות ואת מורכבות התופעה של יציאת הפלסטינים מן היישובים. כך, למשל, מבקש הסרט לעמוד על ההבדלים שבין יציאת האליטה הפלסטינית מיפו ומחיפה בתחילת המלחמה, בחודשים דצמבר 1947 עד ינואר 1948, לבין המנוסה ההמונית של ערביי חיפה ועכו באפריל ובראשית מאי 1948. עוד מנסה הסרט להראות כי מנוסת הערבים בחיפה הייתה שונה בתכלית מן המנוסה ביפו ושתייהן גם יחד נבדלו מיציאתם של ערביי לוד ורמלה ביולי 1948. ואולם, מעבר לדיון ההיסטורי במאפיינים המורכבים של הבריחה מנסה הסרט לענות על שאלה, שהתשובה עליה נתונה במחלוקת פוליטית בין ישראלים לפלסטינים, ואגב כך אף להכריע במחלוקת ההיסטוריוגרפית סביב סוגיה מרכזית זו.

טענתם הכללית של הפלסטינים היא, שהיהודים גירשו את ערביי פלסטין בהמוניהם, בכוונה תחילה ועל פי תכנון מוקדם שהיה חלק מתוכנית-על